

Reménység, éppen most...

Nagy bölcsek búcsúja az élettől ritkán mentes attól az ünnepelességtől, amely az élet, legfőképpen pedig a halál úgyszólván mindenkinek adósa marad. Sartre ebben is kivételnek bizonyult. Talán mert azt a párbeszédet, amelyben összefoglalja életműve és politikai cselekvése tanulságait, nem annak szánta, aminek olvassuk: szellemi végrendeletnek. Hetekkel halála előtt Sartre nem hagyakozik, hanem számot vet élete tapasztalataival, s a tévedéseit nem tekinti kevésbé tanulságosoknak, mint azokat a csúcsteljesítményeket, amelyek roppant tekintélyt szétugrózták a világba; kitárja múltját, emberi esendőségét, gondolatai támadható pontjait a legtermékenyebb szellemi magatartásnak, a szakadatlan kritikai felülvizsgálatnak, amelyre mindenkoron — s kortársai közül alighanem a legkiméletlenebb következetességgel — példát mutatott. Aki a Benny Levyvel folytatott Sartredialógust egy nagy élet és egy nagy mű *epilógusaként* olvassa, éppen úgy nem téved, mint az, aki úgy érzi: *prológusa* ez annak a kritikai elemzésnek, amelynek az utókor szokta alávetni a jelentékeny alkotó erőfeszítéseket. Mint aki türelmetlenül elébesiet utóéletének, Sartre szokatlan főpróbával lepte meg magát és kortársait: milyen lesz az a nagy szembesítés, amelyen Őt már nem magnó rögzítette eleven szava, hanem megerősített, módosított vagy túlhaladott-megcáfolt írásai képviselik majd. Ha csak a fáradhatatlan elme nemes kíváncsiságára figyelniék fel Sartre utolsó gesztusában, arra a szellemi kalandvágyra, amely a maga tiszteltreméltóságát kíméli a legkevésbé, a kísérletező kedvre, amellyel a hetvenöt éves aggastyán a szellemi tevékenység, az alkotás új formáját kereste s találta meg a dialógusban, akkor is elismeréssel kellene adóznunk az erőfeszítésnek és az eredménynek egyaránt. De hát itt sokkal többről van szó. A dialógus a legdemokratikusabb műfaj. Nem tűri a kinyilatkoztatást, nem ismer tekintélyt, jobbra tapintatot sem. Résztvevői nem a maguk igazát akarják érvényesíteni, hanem arra szövetkeznek, hogy minden készen kapott tételben kételkedve megközelítsenek valamilyen korántsem végérvényes igazságot. Jean-Paul Sartre, a Mester és Benny Lévy, a tanítvány dialógusában a kényelmetlenebb szerep az előbbinek jutott. Maga választotta, és ez bizonyosan nem véletlen. A dialógus mint iskolája és modellje annak a pluralitáselvnek és annak a testvériségeszménynek, amely mellett Sartre éppen itt, az utolsó szó drámai erejével, mint a válságból kiutat kereső baloldal reménysége mellett vallott hitet, olyan példamutatás, hogy sokan és sokáig fogunk-fognak rá hivatkozni. Mert az a Sartre, aki saját bevallása szerint sosem kívánt vezér lenni, akit nem gyötört a hatalom vágya, mert nem tanult meg sem parancsolni, sem engedelmeskedni, utolsó szavával, a remény hirdetésével nekünk is üzent. Amikor a kényszerű légszomj hosszú pillanata után a délkelet-európai értelmiség ámuló szemét ismét Párizsra vethette, az első, akit megpillantott, Sartre volt. A minden irányban nyitott sartre-i filozófia, az ember egyéni felelősségét hirdető szabadságfelfogás, az az elkötelezettségeszmény, amely a huszadik század derekától a második évezred végéig példát mutatott, hogyan kell és lehet minden emberi sérelmet, jogtiprást, igazságtalanságot az egyetemes emberi közösség ügyeként átérezni, hozzásegített a szellemi elszigetelődés felszámolásához, feltárta azt a veszélyt, amelyet az értékek folytonosságának és cseréjének a felfüggesztése jelent.

„Ezzel a harmadik világháborúval, amely kitörhet egy napon, ezzel a nyomorúsághalmazzal, ami a mi bolygónk, újra megkísért a kétségbeesés: az a gondolat, hogy sose lesz vége, hogy nincs is cél, csak apró célokkáért verekszenek [...] nincs emberi cél, valami, ami az ember érdekét szolgálja, csak rendtelenség van. Ilyesmik jutnak az ember eszébe. Különösen, ha öreg, és azt gondolhatja: de hiszen én mindenképpen meghalok legfennebb öt éven belül — valójában tízre számítok, de lehet, hogy csak öt lesz. Akár így, akár úgy, a világ csúnyának látszik, rossznak és reménytelennek. Egy öregember higgadt kétségbeesése ez, aki ebben a világban fog meghalni. De csakazértis ellenállok, és tudom, hogy reménykedve halok meg, csakhogy ezt a reményt meg kell alapozni. — Meg kell kísérelni annak magyarázatát, hogy ez a mostani, rettenetes világ csak egy pillanata a hosszú történelmi fejlődésnek, és hogy a remény mindig is hajtóereje volt a forradalmaknak és felkeléseknek, és azt is, miért a remény marad az én jövőfelfogásom.“

Három héttel halála előtt, amikor ezekkel a szavakkal zárta a *Le Nouvel Observateur* 800—801—802-es számában közölt beszélgetést, Sartre nem tartotta szükségesnek, hogy a lejegyzett magnószöveg keresetlenségén, döccenőin, az élőbeszédnek az írótnál lazább szerkezetén, fogalmazásán kozmetikázzon. Bizonyára tudta, miért. Elképzelhető, hogy az alább következő dialógusrészlet olvasója, kivált a Sartre-művek (nem utolsósorban) nyelvi tökélye ismeretében hajlamos lesz a szöveg némely hevenyészettnek tűnő fordulatát, az éppen születő gondolat nyers spontaneitását a fordítás, illetve a szerkesztés hanyagságának tulajdonítani. Úgy érezzük, inkább ezt a kockázatot kell vállalnunk, mint azt, hogy „kijavítsuk” Sartre-ot.

Sz. J.

Benny Levy: Egy ideje a reményről és a reménytelenségről faggatod magad. Írásaiddban ezeket a témákat egyáltalán nem érintetted.

Jean-Paul Sartre: Legalábbis nem így. Mert azt mindig hittem, hogy mindenkit a remény éltet, más szóval mindenki hisz abban, hogy amire vállalkozott vagy amiben érdekelt az a társadalmi csoport, amelyhez tartozik, megvalósul, megvalósulhat kedvezően az ő számára, illetve azok számára, akikkel közösséget alkot. Arra gondolok, hogy a remény az ember része, hogy az emberi cselekvés transzcendens, vagyis mindig egy jövőbeli objektumra irányul a jelenből kiindulva, amelyben kigondoljuk és amelyben megkíséréljük valóra váltani; a vállalkozás célját, a megvalósítást a jövőbe vetítjük; és magában a cselekvésben benne foglal-tatik a remény, más szóval egy megvalósítandó cél kitűzése.

B. L.: Azt ugyan mondtad, hogy az emberi cselekvés egy jövőbeli célra irányul, de mindjárt hozzá is tetted, hogy ez a cselekvés hiábavaló. A remény szükségképpen csalódáshoz vezet. A kávéházi pincér, a népevezér — Hitler vagy Sztálin —, a párizsi korhely, a marxista forradalmi mozgalom harcosa és Sartre közös vonása az, hogy ahányan vannak és ahányféle célt tűznének ki maguk elé, mind kudarcot vallanak.

J.-P. Sartre: Túlzol, nem éppen ezt mondtam. Csak azt mondtam, hogy sohasem fogják elérni pontosan azt, amire törekedtek, hanem ott lesz a sikertelenség is...

B. L.: Azt állítottad, hogy az emberi cselekvés a jövőbe vetíti célját, de — mondtad — ez a transzcendens mozgás sikertelenséghez vezet. *A Lét és a Semmi*-ben megfogalmaztad azt a létezést, amely céljait a pusztá vesztesség távlatába vetíti, még ha ezt a legteljesebb komolyság szellemében teszi is. Igen, az ember célokat tulajdonít magának, de valójában arra vágyik, hogy Isten legyen, amit te magáértvaló-oknak neveztl. Innen származik természetesen, a kudarc.

J.-P. Sartre: Nos hát a kudarcnak ez a gondolata nem hagyott el teljesen, még ha ellentmond is magának a remény eszméjének. Nem szabad elfelejteni, hogy *A Lét és a Semmi* idején nem beszéltem reményről. Csak később, fokozatosan alakult ki bennem a remény értékének a gondolata. Sohasem lírai illúzióként fogtam fel a reményt. Mindig úgy véltem, még ha nem beszéltem is erről, hogy amit kitűzők magam elé mint megvalósíthatót, az a cél megragadásának egy bizonyos módja.

B. L.: Talán nem beszéltél a reményről, de a kétségbeesésről beszéltél.

J.-P. Sartre: Igen, beszéltem a kétségbeesésről, de, amint gyakran jeleztem, nem ellentéteztem a reménnyel. A kétségbeesés hitem szerint abból származott, hogy alapvető céljaim nem érhetők el, s következésképpen az emberi valóságban léteznek egy lényegi elhibázottság. És végső soron *A Lét és a Semmi* idején a kétségbeesést nem tekintettem egyébnak, mint tisztánlátásnak: ilyen az emberi állapot.

B. L.: Egyszer azt mondtad nekem: „*Kétségbeesésről beszéltem, de háttal ez amolyan bolondozás volt, hozzászóltam, mert divat volt erről beszélni. Kierkegaard-t olvastuk.*”

J.-P. Sartre: Így is van, a magam részéről sosem voltam kétségbeesett, sem közölről, sem távolról nem tudtam úgy szemlélni a reménytelenséget, mint olyasvalamit, amihez közöm lehet. Következésképp csakugyan Kierkegaard befolyásolt.

B. L.: Ez különös, főként, mert nem is szeretted Kierkegaard-t.

J.-P. Sartre: Nem, de hatott rám. Olyan szavak voltak ezek, amelyeknek, úgy láttam, mások számára van valóság tartalmuk. Ezért számolni akartam velük a filozófiámban. Divatos volt: ráeszméltem, hogy valami hiányzik az önismeretemből, ha nem tudok belőle a reménytelenségre következtetni. De tudomásul kellett vennem, hogy ha a többiek beszélnek róla, akkor ez számukra létezik. És figyelj meg, hogy később a kétségbeesés többé egyáltalán nem fordul elő a mű-

veimben. Egy pillanat volt csupán. Sok filozófusnál megfigyeltem, hogy akár a kétségbeesésről volt szó, akár más filozófiai eszméről, éppen csak hallomás alapján hivatkoznak rá bölcseletük kialakulásának kezdetén, jelentős értéket tulajdonítanak neki, aztán lassacskán nem említik többé, mert rájöttek, hogy számukra nincsen tartalma, másoktól vették át.

B. L.: Ez vonatkozik a szorongásra is?

J.-P. Sartre: Sosem éreztem szorongást. Ezek a harmincas évek filozófiai kulcszavai. Heideggertól származnak, olyan fogalmak, amelyekre állandóan hivatkoztak, de amelyek az én számomra nem jelentettek semmit. Persze ismertem a szomorúságot, az unalmat, a nyomort, de...

B. L.: Ugyan, a nyomort...

J.-P. Sartre: Nos, láttam, a mások nyomorát, ha így jobban tetszik. De a szorongást és kétségbeesést nem éreztem. Ezt most már ne feszegetjük, mert nem tartozik a vizsgálódásunk tárgyához.

B. L.: Dehogynem, hiszen mégiscsak fontos tudni, hogy reményről nem beszéltél, amikor pedig a reménytelenségről beszéltél, nem a magad gondolatait fejtetted ki.

J.-P. Sartre: A gondolataim igenis az enyémeek voltak, de az a rovat, ahová a „reménytelenség“-et besoroltam, idegen volt tölem. Számomra a kudarc eszméje volt a legfontosabb. A kudarcnak az az eszméje, amely — nevezzük így — az abszolút célhoz kapcsolódik. Röviden, *A Lét és a Semmi*ben nem fejtettem ki ebben a formában azt, hogy minden embernek, túl azokon az állandó elméleti és gyakorlati célokon, amelyek mondjuk, politikai vagy nevelési kérdésekre vonatkoznak, van valamilyen célja, amelyet, ha akarod, nevezzünk transzcendens vagy abszolút célnak, s valamennyi gyakorlati cél ebben a magasabb célban nyer értelmet. Az ember cselekvésének értelme tehát ez a cél, amely egyébként emberként változik, és az a sajátossága, hogy abszolút. A remény pedig erre az abszolút célra irányul, akárcsak a kudarc, s ily értelemben az igazi kudarc e céllal függ össze.

B. L.: És a kudarc elkerülhetetlen?

J.-P. Sartre: Most érkezünk ahhoz az ellentmondáshoz, amelyen még nem sikerült túljutnom, úgy gondolom, ezek a beszélgetések kivezetnek belőle. Egyfelől megőriztem azt a felfogást, hogy az egyes ember élete kudarcoktól mutatkozik meg; nem sikerül elérnie azt, amire törekedett; nem képes arra gondolni, amire gondolni akar, vagy azt érezni, amit éreznie kellene. Mindezt összegezve az abszolút pesszimizmushoz jutunk. Ilyesmit én *A Lét és a Semmi*ben nem állítottam, de ma már kénytelen vagyok megállapítani. Másfelől azonban 1945 óta egyre inkább azt gondolom — jelenleg éppenséggel meggyőződésem —, hogy a vállalt cselekvés lényeges jellegzetessége, amint az imént jeleztem, a remény. És a remény azt jelenti, hogy semmire sem vállalkozhatom a siker kilátása nélkül. Nem hiszem, mondottam már, hogy a remény lírai illúzió volna, inkább a cselekvés természetéhez tartozik. Vagyis a cselekvés — egyidejűleg remény lévén — elvben nem lehet abszolút és biztos kudarcra ítélt. Ami nem jelenti azt, hogy a cél szükségképpen megvalósul a cselekvés folyamán, de benne kell foglaltatnia, mint a jövőbe vetett megvalósíthatóságnak. Sőt, a reményben magában van valami szükségszerű. A kudarc gondolatának jelenleg bennem nincsen mély alapja; a remény viszont, mint az ember viszonya a saját céljához, mint olyan viszony, amely akkor is létezik, ha a célt nem sikerül elérni, a leginkább jelenvaló a gondolkodásomban.

B. L.: Vegyünk egy példát: Jean-Paul Sartre példáját. Gyermekekorában elhatározza, hogy írni fog, és ez a döntés elkötelezi a halhatatlanságnak. Életműve alkonyán mit szól Sartre ehhez az elhatározáshoz? A választások választása, amilyen a tied volt, kudarchoz vezetett?

J.-P. Sartre: Hogy metafizikai sikon kudarc, azt gyakran hangoztattam. Amit úgy értek, hogy nem alkottam Shakespeare vagy Hegel típusú életművet, tehát ahhoz képest, amit szerettem volna, kudarcot vallottam. Csakhogy magam is hamisnak érzem a válaszomat. Persze, hogy nem vagyok Shakespeare, Hegel sem vagyok, de létrehoztam műveket, legjobb tudásom szerint dolgoztam rajtuk, egyesek egészen elhibáztok, mások kevésbé, és van olyan is, amelyik sikerült. Ez elég.

B. L.: De az egész életmű — az elhatározáshoz képest?

J.-P. Sartre: Nagyjából sikerült. Tudom, hogy nem mondtam mindig ugyanazt, és ebben a vonatkozásban konfliktus van közöttünk, de azt hiszem, hogy az ellentmondások nem sokat számítanak, s mindennek ellenére megmaradtam a folytonosság vonalán. [...] Egyébként, ha nem riadunk vissza a nemtelenségtől, úgy ítélnünk, hogy én sohasem magamra gondoltam, amikor másokért gondolkoztam. Láttam, hogyan tévednek, s hogy amikor sikert véltek elérni, az teljes kudarc volt. És úgy tűnt, hogy ha ezt átgondolom és leírom, az már siker, általánosabb értelemben azt jelenti, hogy a művem eredményes volt. Ezt persze nem gondoltam

végig ilyen világosan; különben mindenképpen észrevettem volna a hallatlan el-
lentmondást, de mégis eszembe jutott.

B. L.: De hát akkor mi különbözteti meg a kávéházi pincérnek, ennek a komoly, törekvő embernek, akiről az imént beszéltünk, az életvágját Sartre halhatatlanság-vágjától, féltetve minden nemtelen gondolatot? Vagy talán nincs is egyéb, mint nemtelen ebben a különbségtevésben?

J.-P. Sartre: Mindenek ellenére azt hiszem, hogy a halhatatlanság eszméje, amelynek gyakran adóztam írás közben, egészen addig, amíg abbahagytam az írást, ábránd volt. Hiszem, hogy létezik halhatatlanság, de nem így. [...] Azt hiszem, hogy abban, ahogyan az általam elképzelt halhatatlanságot akartam, nem különböztem túlságosan a kávéházi pincértől vagy Hitlertől, csak az különböztetett meg tőlük, ahogyan a műveimen dolgoztam. Tisztán, erkölcsösen, majd meglátjuk, mit is jelent ez. Következésképp úgy vélem, hogy az a néhány eszme, amely szükségképpen velejár a cselekvéssel, a halhatatlanság eszméje például, gyanús, zavaros. Munkámat nem a halhatatlanság akarása vezérelte.

B. L.: De nem indulhatnánk ki ebből a különbségből? Úgy beszélsz a műről, mint valamilyen nagylelkű szerződésről, a bizalom szerződéséről olvasó és szerző között. Mindig is az írói munka lényegének tekintetted.

J.-P. Sartre: Társadalmi munka...

B. L.: Vajon ebben a társadalmi munkában nem egy olyan törekvés fejeződik ki, amely legalább annyira alapvető, mint a létezés vágya, amelyről *A Lét és a Semmi*ben beszélsz?

J.-P. Sartre: De igen, csak hogy azt hiszem, meg kell határozni. Azt hiszem, talán egyetértesz, más módozat is van, mint a komoly szellem elsődleges módozata. És ez az erkölcsi módozat. Márpedig az erkölcsi módozat megköveteli, legalábbis ezen a szinten, hogy maga a létezés megszűnjön cél lenni, hogy ne akarjunk többé Isten lenni, ne akarjunk *causa sui* lenni; másvalamit keresünk.

B. L.: Végső soron a *causa sui*-nak ez a gondolata nem vezethető vissza másra, mint egy jól meghatározott teológiai hagyományra.

J.-P. Sartre: Úgy van.

B. L.: A kereszténységtől Hegelig.

J.-P. Sartre: Egyetértünk. Ez az én hagyományom, mással nem rendelkezem. Sem a keleti hagyománnyal, sem a zsidó hagyománnyal. Történetiségem foszt meg tőlük.

B. L.: És te most elhatárolod magad ettől a hagyománytól, minthogy felmented magad az önmaga-célja, az isten-ember meghatározása alól.

J.-P. Sartre: Igen, és úgy gondolom, hogy az általunk elképzelt erkölcs nem kötődik a kereszténység hagyományához; amit szemügyre kell vennünk, és a célok, amelyeket fel kell tárunk az erkölcsben, kétségtelenül mások, mint a kereszténység által felmutatott célok.

B. L.: A nagylelkűségi szerződés bizonyos értelemben visszaüt bennünket egy olyan társadalmi igényhez, amely legalább olyan fontos, mint az, amit a komoly szellem a létezés vágyának nevez?

J.-P. Sartre: Azt hiszem. Csak hogy pontosan meg kell határozni, mit is értünk itt társadalmon. Nem azonos az V. Köztársaság demokráciájával vagy áldemokráciájával. Egészen más emberi viszonyokról van szó. De nem azonosak azokkal a társadalmi-gazdasági viszonyokkal sem, amelyeket Marx elképzelt.

B. L.: Kimerítő vitáidban a marxizmussal nem azt kerested valójában, amit ma társadalmi igénynek nevezünk, hogy kiutat találj *A Lét és a Semmi* bűnös tudatának dialektikájából?

J.-P. Sartre: De igen, kétségtelenül.

B. L.: Azt hitted, hogy *A Lét és a Semmi* végén új erkölcsi távlatot nyitasz meg, aztán nem az erkölcsstani mű következett, hanem a dialógus a marxizmussal. Azt hihetné az ember, hogy ez a két dolog szorosan összefügg.

J.-P. Sartre: Szorosan.

B. L.: Azt hitted, hogy a történelem értelmével, irányával úgy, ahogyan Hegel és a marxizmus meghatározza, talán meg lehet kerülni a zsákutcát, amelybe *A Lét és a Semmi* torkollott.

J.-P. Sartre: Igen, de csak nagyjából. Aztán arra gondoltam, hogy egészen másfelé kell elindulni. Ezt tettem most. És azt mondom, hogy az erkölcs valódi társadalmi céljainak ez a kutatása együtt jár azzal, hogy meg kell találni a mai baloldal számára használható elvet. [...]

B. L.: Az első hozzávetőleges észrevétel, amelyet ma tehetünk, az, hogy a baloldal elve valamilyen módon összefügg a társadalmi igénnyel.

J.-P. Sartre: Feltétlenül, no meg a reménnyel is. Tudod, az én életművem kudarc. Nem mondtam el mindent, amit akartam, és nem úgy, ahogy szerettem

volna. Néhányszor az életem folyamán nagyon szenvedtem ettől, máskor meg, félreismerve tévedéseimet, úgy hittem, hogy azt csináltam, amit akartam. Most már nem gondolom sem ezt, sem azt. Úgy vélem, hogy körülbelül azt csináltam, amit tudtam, és az annyit ér, amennyit ér, a jövő pedig számos állításomat meg fogja cáfolni; remélem, hogy valami azért megmarad, és a történelem lassú menete mindenképpen odavezet, hogy az ember tudatára ébred emberi mivoltának. Akkor majd minden, ami a múltban történt, a maga helyére kerül, értéke szerint. Az is például, amit írtam. Ez ad mindennek, amit tettünk és tenni fogunk, valamiféle halhatatlanságot. Más szóval, hinni kell a haladásban. Talán ez utolsó naivitásaim egyike. [...] Feltételezem, hogy a cselekvés útján való fejlődés kudarcok sorozata lesz, amelyből váratlanul előbukkan valami pozitív, és ez a lehetőség már benne foglaltatott a kudarcban, csakhogy azok, akik a sikerre számítottak, nem vették észre. És ezek a részleges, helyi, a feladatot teljesítő emberek által nehezen kivehető eredmények, kudarcról kudarcra létrehozzák a haladást. Mindig is így fogtam fel a történelmet.

B. L.: A nehézség helyett, hogy egyidejűleg átéljük és átgondoljuk a kudarcot, és az üttévesztés kockázatait helyett választhatjuk azt is, hogy lemondunk a célról...

J.-P. Sartre: Akkor minek élünk?

B. L.: Szeretem, hogy ezt mondd. De hogyan mutatkozik meg napjainkban a célnak ez az eszméje?

J.-P. Sartre: Az emberben.

B. L.: Magyarázd meg!

J.-P. Sartre: Ezt úgy értem, hogy ki lehetne mutatni, mi az ember. Először is, te tudod, számomra nem létezik eleve adott lényeg, tehát azt, hogy mi az ember, még nem állapították meg. Nem vagyunk teljes emberek. Olyan lények vagyunk, akik küzdelem árán igyekszünk eljutni az emberi viszonyokhoz és az ember meghatározásához. A csata teljében vagyunk éppen, de annyi bizonyos, hogy a csata hosszú éveig eltart még. Azért folyik, hogy embermódra éljünk együtt, és meghatározzuk az embert. Ennek a meghatározásnak és ennek a tisztára emberi cselekvésnek a nyomában, tehát mindenképpen túl a humanizmuson, kell megitélnünk az erőfeszítésünket és a célunkat. Más szóval célunk egy olyan tesztlet létesítése, amelyben minden személy ember és minden közösség emberi.

B. L.: 1939 előtt azt mondtad, hogy a humanizmus sz... Néhány évvel később, anélkül hogy a változásodról számot adtál volna, előadást tartottál, és feltette a kérdést: humanizmus-e az egzisztencializmus? Igennel válaszoltál. Újabb évek múltán, a gyarmati háborúk idején elmagyaráztad, hogy a humanizmus a kolonializmus fügefalevele, ma pedig kijelented, meg kell teremteni az embert, de ennek semmi köze a humanizmushoz.

J.-P. Sartre: A humanizmusban azt gyűlöltem, ahogyan az ember gyönyörködik önmagában. Az *émelygés*ben ezt volt hivatott kifejezni az Autodidakta. Ezt a fajta humanizmus mindíg visszautasítottam, és most is visszautasítom. Talán túlzó véglegességgel. Úgy gondolom, hogy ha majd az ember igazán és teljesen létezni fog, akkor az embertársához fűződő kapcsolatait és az, ahogyan önmagát létesíti, a tárgya lehet annak, amit humanizmusnak nevezhetünk. De még nem tartunk itt, mi még, ha nevén akarjuk nevezni, ember-alatti lények vagyunk, vagyis olyan lények, akik nem jutottak el a célig, talán el sem érik soha, de afelé törekednek. Mit jelenthet ma még a humanizmus? Ha az emberi lényeket mint befejezett és lezárt totalitásokat fogjuk fel, a humanizmus a mi időnkben nem lehetséges. De ha viszont elfogadjuk, hogy az ember-alatti lényekben megtalálhatók az ember-elvek, vagyis bizonyos csírái az emberré levésnek, s ezek túlmutatnak az ember-alatti lényen, akkor a mából adódó elvek szerint átgondolni ember és ember viszonyát humanizmust jelent. Lényegileg a Másikhoz, a Többiekhez való viszony erkölcséről van szó. Ez az az erkölcsi téma, amely érvényes marad akkor is, amikor, az ember ténylegesen megvalósul. Tehát egy ilyen téma alkalmas a humanista állításra.

B. L.: Marx is azt mondta, hogy az ember majd a cél elérésével teljesedik ki. Ebből a gondolatmenetből kiindulva nyersanyagoknak használták az ember-alatti lényt, hogy kialakítsák belőle a teljes és totális új embert.

J.-P. Sartre: Ó, hát igen, no de ez képtelenség. Hiszen az emberi rész megtalálható az ember-alattiban, éppen azokban az elvekben, amelyek az emberré levés felé törekednek, és magukban foglalják azt a tiltást, hogy az embert anyagként vagy eszközként használják egy cél elérésére. Eppen itt kerülünk az erkölcs sűrűjébe.

B. L.: Valamikor nem te leplezted le a morálra való hivatkozást mint formálist vagy ami még rosszabb, polgárit? Ezt a játékot már eljátszottuk. Tiltásról beszélsz, humanizmusról beszélsz, az ilyesmin egykor gúnyolódtál. Mi változott?

J.-P. Sartre: Amint magad is tudod, sok minden, amit most itt feltárunk. Mindenesetre igaz, hogy gúnyolódtam, polgári erkölcsöt emlegettem, röviden, hülyültem. De ha szemügyre vesszük a dolgokat, ha a tényeket nézzük és az emberalatti lényeket, akik körülöttünk élnek és amilyenek mi magunk is vagyunk, közvetlenül, tekintet nélkül polgári vagy proletár lényegükre, a humanizmus nem valószínű meg, nem élhető át, csak az emberek által, mi pedig egy előző szakaszban vagyunk, még csak sietünk az ember felé, amivé válnunk kell, vagy amivé majd az utódaink válnak; mi a humanizmust csupán akként éljük át, ami bennünk a legjobb, és ez az erőfeszítés, hogy felülmúljunk önmagunkat, átlépjük az emberi szférájába. Abba az emberi körbe, amelyet csak mint előképet tudunk legjobb tetteinkkel megvalósítani.

B. L.: Mit értesz te ma „erkölcs”-ön?

J.-P. Sartre: Azt, hogy minden tudatnak, akármilyen is legyen, van egy dimenziója, amelyet én nem tanulmányoztam a bölcséleti munkáimban, egyébként is kevesen tanulmányozták, és ez a kötelezettség dimenziója. A kötelezettség rossz szó, de ha helyettesíteni akarnánk egy találékkal, úgyszólván ki kellene találni. Ezt úgy értem, hogy minden pillanatban, amikor bárminek is tudatában vagyok, vagy bármit csinálok, jelen van egyfajta valóságon túli igény, és ez teszi, hogy a cselekvéshez, amelyet végre akarok hajtani, valamilyen belső kényszer járul, a tudatom egyik kiterjedése. Minden tudatnak azt kell tennie, amit tesz, nem mintha az feltétlenül érvényes lenne, hanem éppen ellenkezőleg, mert bármely céltitűzés az igény jellegével érvényesül, és ez számomra az erkölcs kiindulópontja.

B. L.: Fogékonyságod az iránt az eszme iránt, hogy az egyének megbízatása van, régi keletű. A család félkegyelműjében ehhez, Kafkát idézve, hozzáfűzted: „csak azt nem lehet tudni, hogy kitől.” Tehát ebből a nem tudni kitől származó küldetéses szabadságból kiindulva felvázolod egy kiigényelt szabadság gondolat?

J.-P. Sartre: Azt hiszem, ugyanarról van szó. Csaknem minden klasszikus etikában, Arisztotelésznél csakúgy, mint Kantnál, megtalálható a következő nehézség: hol helyezzük el a tudaton belül az erkölcsöt? Van-e megjelenési módja? Vajon mindig morálisan élünk? Vagy vannak pillanatok, amikor nem vagyunk erkölcsösek, mindazonáltal erkölstelenekek sem? Miközben falunk valamit, vagy megiszunk egy pohár bort, erkölcsösnek érezzük magunkat vagy erkölctalennek, esetleg sem ennek, sem annak? Rádásul nem tudjuk, milyen viszonyban áll az az erkölcs, amelyre a szülők oktatják mint a mindennapi élet erkölcsére gyermekeiket a rendkívüli körülmények erkölcsével. Szerintem minden tudatnak megvan ez az erkölcsi dimenziója, amelyet sosem elemeznék és amelyet szeretnék, ha mi elemeznénk.

B. L.: De hiszen te már az első írásaidban erkölcsi tudatként határoztad meg a tudatot: a szabadság volt az egyetlen értékforrás. Most már lazítsz e gondolaton.

J.-P. Sartre: Azért, mert kutatásaim kezdetén, akárcsak a legtöbb moralista, a kölcsönösség vagy a más (szívesebben nevezem másnak, mint kölcsönösnek) nélküli tudatban kerestem az erkölcsöt, de most már úgy vélem, hogy mindaz, ami egy adott pillanatban a tudat számára történik, szükségszerűen a másik jelenlétéhez vagy pillanatnyi távollétében a másik létehez kapcsolódik, gyakran belőle ered. [...] Ezt a valóságot, ezt az Ént, amely önmagát mint a Másikért való, a Másikkal kapcsolatban levő öntudatot fogja fel, nevezem erkölcsi tudatnak.

Mint hogy szakadatlanul valakinek a jelenlétében élünk, még akkor is, amikor lefekszünk és elalszunk, minthogy a másik mindig jelen van, legalábbis tárgy alakjában, miközben egyedül vagyok a szobámban, mint emlékeztetés, levél, amely az íróasztalomon hever, lámpa, melyet valaki készített, kép, amelyet valaki festett — röviden, a másik állandóan jelen van, és szabályoz engem —, a válaszom nem csupán az enyém, mert születésétől a másik által szabályozott válasz, ezért és ettől erkölcsi jellegű válasz.

B. L.: A másikért-való-léte tehát az eddigtilt eltérő módon értelmezted.

J.-P. Sartre: Pontosan. A *Lét és a Semmi*ben kidolgozott elméletemben túlzott függetlenséget engedtem minden egyén számára. Fölvettem néhány kérdést, amely új oldaláról mutatta meg a másikhoz való viszonyt. Nem két zárt „egész”-ről volt szó, amelyekről nem is tudni, hogyan kerülhetek kapcsolatba, ha egyszer zártak, hanem mindenkinek mindenkivel való kapcsolatáról, amely megelőzi a zárt egész kialakulását, vagy éppenséggel megakadályozza, hogy ezek az „egészek” valaha is zártakká váljanak. Vagyis kigondoltam valamit, amit tovább kellett fejleszteni. Mégis, mindennek ellenére azt képzeltem, hogy minden tudat önmagában, minden egyén önmagában viszonylag független a másiktól. Nem határoztam meg, amit most próbálok meghatározni: minden egyén függését az összes többi egyéntől.

B. L.: A szabadság kiigényelt volt, immár „függőség”-be került. Ismerd el, hogy ez meglepően hangzik tőled...

J.-P. Sartre: Nem olyan függés ez, mint a rabszolgaság. Az erkölcsnek megvan

az a tulajdonsága, hogy a cselekvés, miközben körmönfont módon kényszerként hat, egyidejűleg olyasmiként jelentkezik, amit lehet nem megtenni. Vagyis ha meg tesszük, akkor választottunk, mégpedig szabadon. Ebben a kényszerben az a valóság feletti, hogy nem meghatározó jellegű, hanem mint kényszer jelentkezik a szabad választás számára.

B. L.: Vajon az öregkor tapasztalata módosította gondolkodásodat?

J.-P. Sartre: Nem. Mindenki úgy bánik velem, ahogy az öregekkel szokás. Nevetek ezen. Hogy miért? Azért, mert aki öreg, sosem érzi öregnek magát. A többiek értetik meg velem, hogy mik az öregség tartozékai annak a szemében, aki kívülről látja; én magam nem észlelem az öregségemet. Tehát a korom önmagában nem tanít semmire. Amiből tanulok, az a többiek magatartása irántam. Mélysegesen öreggő teszt, hogy a többiek számára öreg vagyok. Az öregség az én valóságom, de mások észlelik. Rám néznek, derék kisöreg, mondják, és kedvesek hozzám, mert hamarosan meghalok, tiszteletudóak stb.; az én öregségem a többiek. Figyeld csak meg: bár úgy veszel részt ebben a dialógusban, hogy háttérbe szorítod a személyiségedet, és rólam beszélsz, valójában együttműködünk.

B. L.: Mennyiben határozta meg ez a „mi” a gondolkodásod módosulását, és egyáltalán miért egyeztél bele?

J.-P. Sartre: Eredetileg, amint tudod, szükségem volt valakire, akivel párbeszédet folytassak, minthogy már nem irhattam, s eleinte úgy tűnt, hogy ennek a partnernek a titkár teendőit kell ellátnia. Erre tettem neked ajánlatot, de mindjárt be is láttam, hogy te nem vagy alkalmas titkárnak. Hogy tehát be kell fogadjalak magába a meditációba, együtt kell elmélkednünk. Ez pedig teljesen megváltoztatta a kutatásom módját, minthogy addig egyedül dolgoztam, egyedül ültem egy asztalnál, kezemben toll, előttem papiros. Itt pedig együtt gondolkozunk. Időnként nem értünk egyet. De létrejön egy eszmecsere, amelyet nem tudtam elképzelni, amíg meg nem öregedtem.

B. L.: Ez a kisebbik baj?

J.-P. Sartre: Eleinte az volt, aztán ez az együttműködés már nem lehetett kisebbik baj. Vagy iszonyatosnak kellett lennie, amennyiben a másik ember felhívja, amit gondolkodok, vagy valami egészen új, vagyis kettesben kialakított gondolat. Ha írok, az írás által egyetemes gondolatokat tárok az emberek elé. De nem többes számú gondolatokat. Az egyetemes gondolatok úgy értendők, hogy bárki olvassa őket, jól vagy rosszul alakít rajtuk. De nincsen pluralitásuk, abban az értelemben, hogy nem több személy találkozása termelte ki őket, hanem csak az én személyes jegyemet viselik. Egy gondolat pluralitásához nem vezet külön bejárat; mindenki a maga útján közelíti meg; jelentése csak egy van, természetesen, de azt mindenki a maga előtételzése és érdeklődése szerint találja meg, a struktúráját pedig ki-ki a saját példáival értelmezi. [...]

Íme, mit hozott nekem az együttműködésünk: többes számú gondolatokat, amelyeket együtt alakítottunk ki, s amelyek szakadatlanul újjal szolgálnak, még akkor is, ha eleve egyetértek a tartalmukkal. Arra gondoltam, hogy amivel te módosíthatasz egy tőlem származó ötletet, az ellenvetéseid vagy valamely másfajta szemléletmód stb. azért lényeges, mert a papírlap mögött most már nem a képzeletbeli közönség van, amely számomra mindig létezett, hanem az a reagálás, amelyet a gondolataimnak ki kell váltaniuk. Ettől a pillanattól végtelenül érdekes lettél a számomra. S van még valami, ami sokat számított: te tizenöt éves korodban kezdtél filozófiáról gondolkodni az én könyveim hatására, és nagyon jól emlékszel rájuk. Sokkal jobban, mint én. Nos, a beszélgetéseinkben, és ez nagyon fontos, időnként visszavezetsz engem arra, amit 1945-ben vagy 1950-ben mondtam, szembesítesz azzal, ami a jelenlegi gondolkodásomban ellentmond a múltbeli eszmémnek, vagy visszakanyarodik hozzájuk.

Tehát nagyon hasznos voltál. Ezt nem lehet eléggé kiérezni a társalgásunkból, mert mint mindig, amikor nem vagyunk egyedül, kissé a háttérbe vonulsz, annyira, hogy ebben az értekezésben, mindennek ellenére egy öregember látszik, aki kerített egy nagyon értelmes fickót, hogy együtt dolgozzanak, de azért a főszereplő mégiscsak ő marad. Pedig nem ez történik közöttünk. Nem is ezt akarom. Két ember, a különbség alig számít, akik jól ismerik a filozófiatörténetet és az én gondolkodásom történetét, társulnak, hogy együtt dolgozzanak az etikán. Ez az etika egyébként gyakran ellentmondásba kerül gondolataim némelyikével. De nem ez a probléma. Nem derül ki eléggé a beszélgetésünkből a te tényleges szereped abban, amit végzünk.

B. L.: Ezt a harmadik, az olvasó jelenléte hamisítja meg.

J.-P. Sartre: Magam is tudom, csak hogy ennek a harmadiknak, az olvasónak irunk...

Szilágyi Júlia fordítása